

Religija Feničana

Kužet, Beti

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:048948>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Beti Kužet

RELIGIJA FENIČANA

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Beti Kužet

RELIGIJA FENIČANA

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Eva Katarina Glazer

Zagreb, 2022.

SAŽETAK

Ovaj rad dati će sustavan uvid u religiju Feničana. Obzirom na to da je religija Feničana izravno povezana s religijom kanaanskog stanovništva koje je prije uspona feničke civilizacije obitavalo na prostoru Fenicije u radu će se promotriti religijski kontinuitet između stanovništva iz kasnog brončanog doba i stanovništva iz ranog željeznog doba. Također će biti opisane glavne karakteristike civilizacije Feničana s naglaskom na njihova postignuća i primarne djelatnosti. Opisima feničkih božanstava bit će pridodani i opisi ikonografije te će biti objašnjena hijerarhija bogova unutar feničkog panteona. Opisat će se najvažniji fenički mit *Baalov ciklus* koji je zapisan na Ugaritskim pločicama. Na temelju arheoloških artefakta bit će objašnjeni religijski rituali. Uvidom u pisane izvore o religiji Feničana bit će omogućeno precizno razumijevanje informacija na temelju kojih se oblikuje spoznaja o feničkim vjеровanjima i božanstvima. Bit će navedeno koje je činjenice moguće spoznati na temelju feničkih epigrafskih natpisa. Istaknuti će se najcjelovitiji povijesni izvor te će se naglasiti na koji način je izvor sačuvan do danas te što potvrđuje njegovu vjerodostojnost. Nadalje će se opisati gdje je i kako pronađen drugi važan izvor koji se odnosi na temu religije Feničana. Raspraviti će se važnost arheoloških otkrića te će se opisati ostatci hramova pronađenih na području Fenicije. Na kraju će se usporedbom opisa hramova iz povijesnih izvora i pronađenih ostataka hramova omogućiti uvid u podudarnosti i razlike između povijesnih izvora i arheoloških ostataka.

Ključne riječi: religija, Feničani, kanaansko stanovništvo, božanstva, Baal, hramovi, artefakti

Sadržaj

UVOD	1
1. FENIČANI U RANOM ŽELJEZnom DOBU	2
2. RELIGIJA FENIČANA	4
2.1. BAALOV CIKLUS	8
2.2. RELIGIJSKI RITUALI	10
3. PISANI IZVORI O RELIGIJI FENIČANA	13
3.1. OTKRIĆE UGARITSKIH TEKSTOVA	17
4. ARHEOLOŠKI OSTATCI	18
4.1. HRAMOVI	19
4.2. USPOREDBA OPISA HRAMOVA IZ PISANIH IZVORA S ARHEOLOŠKIM OSTATCIMA	25
ZAKLJUČAK	27
BIBLIOGRAFIJA:	29
POPIS PRILOGA:.....	32

UVOD

Narod Feničana jedan je od najpoznatijih naroda koji su obitavali na području Bliskog istoka tijekom željeznog doba. Istaknuti kao trgovci i pomorci bili su važan faktor u političkim i kulturnim okvirima željeznog doba. Fenička civilizacija ostavila je važan trag na prostorima Bliskog istoka, kao i na prostoru cijelog Mediterana. Njihove plovidbe Sredozemljem predstavljaju pionirska nastojanja u pomorskim ekspedicijama. Upravo stoga je važnost teme koja se dotiče povijesti i kulture Feničana neupitna, u okvirima historiografije nužna je za razumijevanje toka starovjekovne povijesti.

Imajući navedeno na umu važno je naglasiti da je poznavanje i shvaćanje religije određenog naroda od ključne važnosti pri oblikovanju cjelovite znanstvene spoznaje o društvenim i kulturnim aspektima te samim time i o političkom razvoju određenog naroda. Politička nastojanja i politička uloga povijesnih civilizacija usko su povezani s društvenim i kulturnim aspektima te se navedeni aspekti međusobno prožimaju. Religijske prakse i vjerovanja snažno se očituju na svim razinama koje tvore jedan narod. Religija tijekom starog vijeka podjednako utječe na svakodnevicu žitelja te na vladavinu kraljeva.

Ovaj završni rad dati će sustavan i sistematiziran uvid u religiju Feničana. Fokus rada bit će na analizi i usporedbi primarnih izvora iz feničkih gradova te primarnih izvora okolnih naroda s naglaskom na religijske tekstove. Obzirom na to da je narod Feničana osnivao kolonije na prostoru Sredozemlja koje su se tijekom povijesti osamostalile, smjernica završnog rada bit će prvenstveno u sistematiziranom uvidu u religiju Feničana koji su obitavali na području prvobitne Fenicije, koja se nalazila na prostorima današnjeg Libanona, Sirije te na sjevernom djelu današnjeg Izraela. Nadalje, da bi se postigla cjelovitost sistematiziranog uvida u radu će biti uspoređeni opisi feničke religije, iz relevantnih pisanih izvora, s arheološkim ostacima hramova i kipova.

1. FENIČANI U RANOM ŽELJEZnom DOBU

Razdoblje prijelaza iz brončanog doba u željezno doba, na prostorima Bliskog istoka, obilježeno je turbulentnim događajima. Dolazak Naroda s mora, čija je nagla pojava i ratobornost, "uzdrmla" zajednice koje obitavaju na prostorima Levanta, glavno je obilježje promjena koje nastupaju tijekom prijelaza iz jednog povijesnog razdoblja u drugo. Uspon feničke civilizacije uvjetovan je upravo međunarodnim događajima koji obilježavaju sam kraj brončanog doba. "Raspad hetitskog carstva i propast velikih središta poput Karkemiša, koji su nadzirali provincije i sirijske saveznike moćnog maloazijskog carstva, te gradova poput Ugarita, koji su već neko vrijeme tradicionalno vodili filohetitsku politiku, stvorili su političku prazninu na sjevernosirijskom prostoru."¹

Tijekom kasnog brončanog doba na prostoru na kojem se kasnije uzdižu fenički gradovi obitava narod Kanaanaca. Autor Glenn E. Markoe u svojoj knjizi "Feničani" navodi da burne promjene, koje su drugdje na Levantu uzrokovali Narodi s mora, nisu imale tako snažan utjecaj na Feničku obalu.² Nadalje autor tvrdi da su Fenički gradovi željeznog doba izravni nasljednici njihovih kanaanskih prethodnika.³

Spomenuti autor nije jedini koji zagovara stajalište da je uspon feničke civilizacije te samo porijeklo Feničana u potpunom kontinuitetu s Kanaanskim starosjediocima. Primjerice autorica knjige "Povijest i arheologija Fenicije" Helene Sader naglašava da su nedavno pronađeni arheološki dokazi ukazali na činjenicu da je materijalna kultura ranog željeznog doba u potpunom kontinuitetu s materijalnom kulturom kasnog brončanog doba te da nikakav dokaz o materijalima Naroda s mora nije pronađen u Feniciji tijekom iskapanja koja su se provela u Sarepti, Sidonu, Tiru, Akkou i Doru.⁴ Nastavno na navedenu parafrazu autorica zaključuje da nema dokaza o invaziji i migraciji nove populacije na feničkoj obali, koji bi potvrdili da je u kasnom brončanom dobu došlo do radikalne promjene u zajednici.⁵

Kanaanska tekovina u feničkim gradovima očituje se i u feničkoj kulturi i njihovim vjerovanjima. "Polazeći od pretpostavke da se osnove kanaanske religije iz kasnog brončanog doba nisu pretjerano promijenile u željeznom dobu, historiografija se oslanja upravo na

¹ Ivo GOLDSTEIN, *Prapovijest i prve civilizacije*, Zagreb, 2007., 540.

² Glenn E. MARKOE, *Phoenicians*, Los Angeles, 2000., 12.

³ Isto, 12.

⁴ Helene SADER, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019., 4.

⁵ Isto, 4.

kanaanske vjerske tekstove kako bi se popunila praznina nastala nedostatkom feničkih dokumenata te se nastoji identificirati promjene koje su nastupile u željeznom dobu."⁶

Najvažniji i najuspješniji fenički gradovi, koji cvjetaju tijekom željeznog doba su Tir, Sidon, Biblos i Arad. Važno je naglasiti da Feničani nikada nisu sebe nazivali Feničanima niti su imali jedinstvenu državnu tvorevinu. Navedeni gradovi funkcionirali su kao samostalni gradovi-države. Egipćani ih nazivaju *fnkhw* dok ih Grci nazivaju *Phoínikes*. Navedeni narodi su tim nazivima obuhvatili čitavo područje na kojem su trgovački jaki gradovi, naseljeni semitskim narodom, trgovali tkaninom ljubičaste boje. Asirci i Babilonci nazivaju feničke kraljeve "kraljevi s obale" te njihovi zapisi potvrđuju da postoji više kraljevstava koja se nazivaju prema imenima gradova.⁷ Feničani sami sebe također nazivaju prema imenima gradova u kojima žive, primjerice stanovnici Sidona nazivali su sebe Sidoncima dok su se stanovnici Tira nazivali Tiranima.⁸

Usprkos činjenici da Feničani žive u samostalnim i međusobno politički nepovezanim gradovima-državama Feničani dijele isto etničko točnije semitsko porijeklo. Promatranjem religije primjećuje se da je i religija Feničana, unatoč postojanju različitih varijacija u različitim gradovima-državama, ipak dijelila zajedničke osnove.⁹ Osim navedenog također govore i pišu istim semitskim jezikom te svi gradovi-države imaju iste primarne djelatnosti-pomorstvo i trgovinu.

Njihov geografski položaj na sjecištu puteva između velikih civilizacija željeznog doba, omogućio je svim gradovima-državama razvoj iznimno uspješne trgovine. S druge strane more im je omogućavalo širenje trgovine prema Sredozemnom i Egejskom moru. Bogatstvo feničkih šuma omogućilo im je naime izradu iznimno kvalitetnog brodovlja. "Fenički izvoz uključivao je cedar i borovo drvo, fini lan iz Tira, Biblosa i Beiruta, tkanine obojene slavnom Tirskom ljubičastom bojom (napravljenom iz puža *Murex*), rezbarije iz Sidona, vino, izrađevine od metala i stakla, glazirane fajanse, sol i osušenu ribu."¹⁰ "Kao dodatak Feničani su provodili i važnu tranzitnu trgovinu."¹¹

⁶ SADER, *The History and Archaeology*, 182.

⁷ Isto, 3.

⁸ Josette ELAYI, *The History of Phoenicia*, Atlanta, 2018., 6.

⁹ SADER, *The History and Archaeology*, 184.

¹⁰ "Phoenicia", *Encyclopedia Britannica*, (dalje: EB), (<https://www.britannica.com/place/Phoenicia>), Zadnji pristup: 7. 5. 2022.)

¹¹ Isto.

2. RELIGIJA FENIČANA

Feničani su, poput većine njima okolnih naroda bili mnogobošci. Njihova se religija bazirala na vječnoj borbi između dobra i zla te je bila usko povezana s procesom izmjene godišnjih doba. Navedeno je dakako bilo u skladu s potrebama njihove svakodnevice. Kiša je omogućavala plodnu zemlju dok je mirno more garantiralo mogućnost trgovine i samim time prosperitet. Stoga su svojim božanstvima pridavali nadnaravne moći pomoću kojih su bogovi kontrolirali prirodne sile. Vječna borba između dobra i zla, točnije pobjeda reda nad kaosom, koja dominira feničkim mitovima, bila je puki odraz njihovog viđenja svijeta oko sebe. Kako se ne bi osjećali potpuno bespomoćnima nad silama prirode Feničani su štovali svoja božanstva u nadi da će im moćni bogovi podariti sigurnost.

Njihovo najviše božanstvo nazivali su El. "Prema mitologiji, on je prvi bog i otac boga Baala, koji je najvažnije kanaansko božanstvo."¹² Njegov je najčešći nadimak bio je "Bik", a ponekad su ga nazivali i stvoriteljem neba i zemlje.¹³ "El se uobičajeno prikazivao kao starac, i to najčešće u sjedećem položaju, no ta slika ne umanjuje njegov značaj i snagu."¹⁴ "Iako su ga smatrali bogom vrijednim dostojanstva, nije pretjerano aktivan u mitovima, koji su se prvenstveno ticali njegovih kćeri i sinova."¹⁵

Sin prvog boga, Baal, bio je omiljeni bog među Kanaancima te poslije među Feničanima. U semitskom jeziku imenica baal značila je gospodar iako je imala i druga općenitija značenja, primjerice baal krila prevodi se kao krilato stvorenje dok u množini baalam strijela označava strijelce.¹⁶ U kanaanskim izvorima iz Tell Ras Šamre, o kojima će biti riječi u nastavku ovoga rada, nazvan je "Gospodarom zemlje" te su mu svi ostali bogovi podčinjeni.¹⁷ Bog Baal koji se često naziva i Baal-Hadad gospodar je rata te se ponegdje navodi da je sin boga žetve Dagana dok se ponegdje navodi da je sin Ela.¹⁸ Također je predstavljao izmjenu godišnjih doba te se borio protiv olujnog mora i kaosa. U kanaanskoj mitologiji, Baal, bog života i plodnosti, vodi smrtnu borbu s bogom sterilnosti i smrti koji se naziva Mot.¹⁹ Ukoliko bi

¹² Eva Katarina GLAZER, "El", ur. Aleksandar BOŠKOVIĆ, Milan VUKMANOVIĆ, Zoran JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava i mitskih ličnosti sveta*, Beograd, 2015., 122.

¹³ "El", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/El> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

¹⁴ GLAZER, "El", ur. BOŠKOVIĆ, VUKMANOVIĆ, JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava*, 122.

¹⁵ "El", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/El> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

¹⁶ "Baal" *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Baal-ancient-deity> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

¹⁷ Aleksandar BOŠKOVIĆ, "Baal", ur. BOŠKOVIĆ, VUKMANOVIĆ, JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava*, 117.

¹⁸ Isto, 117.

¹⁹ "Baal", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Baal-ancient-deity> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

Baalova snaga prevagnula te bi on pobijedio Mota plodnost zemlje trajala bi sedam godina dok bi u suprotnom slučaju, ukoliko bi pobjedu odnio Mot došlo do sedmogodišnje suše.²⁰ "S njim je asocirana boginja plodnosti, nazvana Astarta, Aštoret ili Anat, a njegove kćeri su Pidrai (kćer magle), Talai (kćer rose) i Arsai (kćer zemlje)."²¹ Mlad bog prepun vrlina, kakvim su ga doživljavali štovatelji, glavni je protagonist najvažnijeg kanaanskog i feničkog mita koji se naziva *Baalov ciklus*.

Supruga i sestra boga Baala te kći boga Ela je Anat.²² "Boginja plodnosti, ljubavi, rata i lova štovala se na prostoru Kanaana od samih početaka poljoprivrednog, sjedilačkog načina života."²³ Smatrana je lijepom mladom djevojkom, te se u drevnim tekstovima često pronalazi pod nazivom "Djevica".²⁴ Iako je imala ratničku narav božica Anat smatrana je i dobroćudnom i pravednom boginjom ljepote, seksualnosti i plodnosti kako usjeva i životinja tako i muškaraca.²⁵ "U ikonografiji često se prikazuje kao gola žena s ponekad pretjerano izraženim spolnim organima, no česti su i prikazi žene s lukom i strijelom i s lavom, njenom svetom životinjom, zbog čega ju se poistovjećuje s mezopotamskom boginjom Inanom/Ištar."²⁶ Anat ima važnu ulogu u *Baalovom ciklusu* te se promatrajući mit može ustanoviti kako je štovanje boginje Anat imalo popriličnu važnost u kanaanskoj i feničkoj religijskoj praksi. Anat dijeli brojne karakteristike sa svojom sestrom Astartom, božicom seksualnosti i rata te su originalno najvjerojatnije bile shvaćene kao jedno božanstvo.²⁷

Važno žensko božanstvo također je i Atirat koja se naziva i Ašera. "Kanaanska božica majka poznata je pod raznim imenima, no najstariji zapisi iz Ugarita nazivaju je Atirat, a kasnije najvjerojatnije sinkretizmom poprima naziv Ašera."²⁸ U Ugaritskoj mitologiji spominje se kao supruga glavnog boga Ela te kao majka svih bogova koja je posebice blaga te zaštitnički nastrojena prema svojoj djeci.²⁹ Njezin drugi naziv je "Ona koja hoda po moru".³⁰ Povremeno je nazivana i Elat što bi u prijevodu značilo "Božica" te se također naziva i Qudshu što se

²⁰ "Baal", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Baal-ancient-deity> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

²¹ BOŠKOVIĆ, "Baal", ur. BOŠKOVIĆ, VUKMANOVIĆ, JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava*, 117.

²² GLAZER, "Anat", ur. BOŠKOVIĆ, VUKMANOVIĆ, JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava*, 108.

²³ Isto, 108

²⁴ "Anath", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Anath> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

²⁵ Isto.

²⁶ GLAZER, "Anat", ur. BOŠKOVIĆ, VUKMANOVIĆ, JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava*, 109.

²⁷ "Astarte", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Astarte-ancient-deity> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

²⁸ GLAZER, "Atirat/Ašera", ur. BOŠKOVIĆ, VUKMANOVIĆ, JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava*, 114.

²⁹ Isto, 114.

³⁰ "Asherah", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Asherah-Semitic-goddess> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

prevodi kao "Svetost".³¹ Obzirom da je često isprepletana s raznim drugim nazivima i božanstvima vjeruje se da Ašera ima raznoliku ikonografiju.³²

Bog pod imenom Dagon prema zapisima iz Biblije bio je značajno božanstvo na području istočnog Mediterana, gdje je povezan s narodom Filistejaca te se spominje i u Ugaritskim mitovima i ponekim osobnim imenima ali ipak nije toliko prisutan u mitološkoj literaturi Levanta.³³ "Zapadnosemitski naziv *dgn* može se prevesti kao žito, zbog čega ga mnogi smatraju bogom plodnosti i poljoprivrede i time ga povezuju s bogom Baalom, koji se u tekstovima navodi kao njegov sin, no brojni tekstovi navode Dagona kao sina boga Ela, što upućuje na sinkretizam Dagona i Ela."³⁴

Melkart je bio važno feničko božanstvo i zaštitnik grada Tira.³⁵ "...u II. tisućljeću Melkart i Ešmun su potpuno nepoznata božanstva, koja u I. tisućljeću postaju glavna ili u svakom slučaju najpopularnija i najviše štovana božanstva u središtima poput Tira i Sidona, a istaknuti položaj održavaju i na Zapadu."³⁶ Melkart je originalno bio solarno božanstvo ali kasnije, najvjerojatnije u trenutku kada Feničani postaju pomorci, poprima morske karakteristike.³⁷ Iako su Baal, El i Baalat bili važne figure u feničkim gradovima, u Tiru se smatralo da je upravo Melkart na čelu panteona bogova.³⁸ "Naime, njegovo samo ime znači "kralj grada" te je nazivan i Baal Tira točnije "Gospodar Tira".³⁹ Melkart se prikazuje kao bradata figura s visokim zaobljenim šešikom i kiltom te sa sjekirom i s egipatskim *ankhom* koji simbolizira život.⁴⁰

Osim već navedenih najvažnijih bogova Feničani su štovali i druge. Primjerice boga Ešmuna koji je bio ba'al Sidona.⁴¹ Točnije bog zaštitnik navedenog grada. Ešmun je smatran bogom zdravlja te su mu Feničani pripisivali iscjeliteljske moći. Također su štovali i Rešefa, boga

³¹ "Asherah", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Asherah-Semitic-goddess> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

³² April Lynn DOWNEY, "Asherah", *World History Encyclopedia* (dalje: WHE), (<https://www.worldhistory.org/Asherah/> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

³³ GLAZER, "Dagon", ur. BOŠKOVIĆ, VUKMANOVIĆ, JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava*, 120.

³⁴ Isto, 120.

³⁵ Mark CARTWRIGHT, "Melqart", *WHE*, (<https://www.worldhistory.org/Melqart/> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

³⁶ GOLDSTEIN, *Prapovijest*, 553.

³⁷ Harden DONALD, *The Phoenicians*, New York, 1962., 85.

³⁸ CARTWRIGHT, "Melqart", *WHE*.

³⁹ Isto.

⁴⁰ "Melqart", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Melqart> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

⁴¹ Richard J. CLIFFORD, "Phoenician Religion", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 279., 1990., 55.-64., 57.

vatre i munje.⁴² Potrebno je naglasiti da se ponegdje, primjerice u Enciklopediji Britannici navodi da se Rešef smatra bogom kuge i podzemlja.⁴³ "Autor djela "Feničani" Harden Donald navodi pak da je Rešef bog vatre i munje te da je poistovjećen s Apolonom ali ne i sa sirijskim Hadaom niti s na sjeveru štovanim Teshubon.⁴⁴

⁴² Mark CATWRIGHT, "Phoenician religion", *WHE*, (https://www.worldhistory.org/Phoenician_Religion/ , Zadnji pristup: 3.4.2022.)

⁴³ "Resheph", *EB*, (<https://www.britannica.com/topic/Resheph> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

⁴⁴ DONALD, *Phoenicians*, 86.

2.1. BAALOV CIKLUS

Baalov ciklus, zapisan na glinenim pločama iz Ugarita, o kojima će biti više riječi u nastavku ovog rada, govori o borbama između boga Baala i njegovih neprijatelja.

Prvi mit opisuje kako se, nakon što je vrhovni bog El odlučio prepusti svoje prvenstvo drugom bogu, mladi bog Baal bori s bogom Jammom za pravo gospodarenja nad svim ostalim bogovima.

"Na samom početku njihova konflikta Jamm, koji je personifikacija mora, šalje božanske glasnike da se pridruže skupštini bogova koja se održava u tabernakuli boga Ela čija se lokacija nalazi na samom izvoru "dvostruke dubine" u kozmičkoj planini, točnije na vratima nebesa te ulazu u bezdan."⁴⁵ Princ Jamm, zvani "Sudac Rijeka", zahtjeva od bogova da mu predaju Baala za zarobljenika te da se obznani upravo njega, Jamma, kao gospodara svih bogova. Vrhovni bog El uvažava njegov zahtjev. Kako je navedeno na ugaritskim pločicama El odgovora: "Baal je tvoj rob, O Moru; Baal je tvoj vječni rob; Sin Dagana tvoj je zatvorenik."⁴⁶ Nakon što El uvažava zahtjev svoga sina Jamma, Baal biva predan u ropstvo. Ipak određeni bogovi imaju vjere u Baalovu snagu i njegovu mogućnosti da se oslobodi zarobljeništva. "Nakon stanke u tekstu Kotar, kovač bogova, predviđa pobjedu Baala nad njegovim uzničarima."⁴⁷ Kotar potom izrađuje Baalu dvije čarobne palice te zajedno s ostalim bogovima, koji su preferirali Baala, odlazi posjetiti mladog boga u zarobljeništvu. Tamo predaje palice u ruke iscrpljenog Baala koji se od samog trenutka pada u ropstvo nastojao osloboditi. Obzirom da je Baal još uvijek slab Kotar naređuje palicama da same polete iz Baalove ruke te da se obruše na Jamma. Na taj način, uz pomoć čarobnih palica, Baal izvojeva pobjedu nad bogom Jammom.

"Sljedeći veliki prikaz je skupština bogova na kojoj je od strane vrhovnog boga Ela odlučeno da se mora izgraditi palača za Baala, kralja bogova."⁴⁸ Prema navodu na ugaritskim pločicama Baal odgovara: "Moj hram izgradio sam od srebra; Moju palaču, uistinu, od zlata."⁴⁹ Navedeni dio *Baalovog ciklusa* završava opisom velike gozbe koju je Baal, u svojoj novoizrađenoj palači, pripremio za sve bogove.

⁴⁵ Frank M. CROSS, *Canaanit Myth and Hebrew Epic*, London, 1997., 113.

⁴⁶ Isto, 114.

⁴⁷ Isto, 114.

⁴⁸ Isto, 116.

⁴⁹ Isto, 116.

Potom je opisan drugi konflikt, čiji su protagonisti Baal te bog Mot. U prethodnom mitu Jamm predstavlja neposlušne moći svemira koje prijete kaosom dok Mot, Elov mrtvi sin predstavlja mračne i podzemne moći koje predstavljaju sterilnost, smrt i bolest.⁵⁰

Mit započinje prijetnjama koje Mot upućuje Baalu: "Zar si zaboravio, Baal, da te ja zasigurno mogu prikovati?"⁵¹ Nadalje je opisano kako Baal i njegova svita, koja se sastojala od božica Magle, Sunčanog oblaka, Vlage i Kiše, odlaze u podzemlje gdje obitava Mot.⁵² U podzemnom gradu Mot je progutao Baala. Vijest o Baalovoj smrti pristiže je do boga Ela: "Moćni Baal uistinu je mrtav; Princ gospodar zemlje nestao je."⁵³ Mit potom govori o božici Anat, supruzi i sestri boga Baala te opisuje kako je Anat tugovala za suprugom te se odlučila suočiti s Motom. Tekst iz Ugarita navodi: "Zgrabila je boga Mota; Mačem ga je rascijepila; Sitom ga je procijedila; Vatrom ga je spalila; Mlinskim kamenjem ga je samljela; U polja ga je pobacala."⁵⁴ Na taj način Anat je spasila svog brata i supruga koji se vraća u život. Tekst iz Ugarita navodi: "Mot je nestao; Veliki Baal je živ; Princ gospodar zemlje postoji."⁵⁵ Važnost Baalove pobjede nad smrću i nad sterilnosti očituje se u stihovima u kojima su navedene dobrobiti koje je zemlja dobila jer je bog "Gospodar Zemlje" živ. "S nebesa kiši ulje; Dolinama teče med."⁵⁶

Čitajući mit očito je, kako navodi autor dijela "Kanaanski mitovi", Franck Cross, da je u opisanoj borbi između Anat i Mota prikazan kanaanski obred plodnosti.⁵⁷ "Pobjedom Anat mrtvi bog je prosut kako bi pognojio polja."⁵⁸ Također, mit svjedoči o snazi koji su onodobni štovatelji pripisivali božici Anat te o njenoj važnosti unutar kanaanskog panteona.

⁵⁰ CROSS, *Canaanit Myth*, 116.

⁵¹ J.C.L. GIBSON, *Canaanit Myths and Legends*, London, 2004., 68.

⁵² CROSS, *Canaanit Myth*, 116.

⁵³ Isto, 116.

⁵⁴ GIBSON, *Canaanit Myths*, 77.

⁵⁵ CROSS, *Canaanit Myth*, 118.

⁵⁶ GIBSON, *Canaanit Myths*, 77.

⁵⁷ CROSS, *Canaanit Myth*, 118.

⁵⁸ Isto, 118.

2.2. RELIGIJSKI RITUALI

Kako bi se spoznalo kakvim su ritualima Feničani štovali svoja božanstva potrebno je proučiti artefakte koji su, tijekom arheoloških iskapanja, pronađeni u hramovima. Takve je predmete moguće podijeliti u dvije skupine: prvoj skupini pripadaju zavjetni artefakti, dok se druga skupina sastoji od oruđa i posuđa koje je korišteno za obavljanje određenog rituala.⁵⁹ Zavjetni artefakti bili bi zapravo darovi, koje su posjetioci hramova nudili božanstvu čiji su hram posjetili.

"Najtipičnija kategorija darova su ženske figurice od terakote za koje se uobičajeno vjeruje da predstavljaju žensko božanstvo Astartu."⁶⁰ Ženske figurice često prikazuju golo tijelo te ženu koja je trudna ili u svom naručju drži dijete. Autorica Helene Sader navodi kako svi prikazi tog tipa ukazuju na plodnost i životvorne moći božanstva.⁶¹

Prilog br. 1. Ženske Figurice od terakote

Osim navedenih ženskih figurica kao darove bogovima Feničani su u hramovima ostavljali i rezbarije od bjelokosti, amajlije u ljudskim oblicima, kozmetičku opremu, simboličke wajete, kultne maske, igle, mnoštvo svjetiljki te prijestolja napravljena od gline i ukrašena sfingama.⁶²

⁵⁹ SADER, *The History and Arhaeology*, 205.

⁶⁰ Isto, 205.

⁶¹ Isto, 206.

⁶² Isto, 205.

Poklanjanje prijestolja sa sfingama često je na području Tira i Sidona.⁶³ Prijestolja su određenim slučajevima dovoljno velika da se na njima može sjediti dok su ponekad minijaturna, veličine figurica. "Minijaturni modeli ponuđeni su bogovima u zavjetnim posudicama."⁶⁴ Moguće je zaključiti kako su velika prijestolja hramu najvjerojatnije poklanjali pripadnici bogatijih staleža ili pak uistinu vješti majstori koji su bili u mogućnosti odvojiti svoj radni materijal kako bi načinili uistinu imponzantan dar za bogove.

Prilog br. 2. Prijestolje sa sfingama

"Što se tiče druge skupine predmeta koji su korišteni u kultovima nalazi su veoma rijetki, izuzev lončarije."⁶⁵ Unutar hrama u Sidonu pronađeni su noževi i ložišta namijenjeni za pripremanje hrane predodređene za božanstvo koje se u tom hramu štovalo.⁶⁶

"Jedan uobičajen kulturni predmet je kadionica."⁶⁷ Arheološkim iskapanjima potvrđena je velika učestalost paljenja tamjana ili drugih vrsta smole i bilja.⁶⁸

Široka rasprostranjenost identičnih arheoloških nalaza, u slučaju određenih religijskih predmeta, upućuje dakle zaključak da su religijski rituali kao što su paljenje smole te priprema hrane za bogove, bili podjednako prisutni u svim feničkim gradovima. "Neka davanja su poznata isključivo u ili južnoj ili sjevernoj Feniciji, primjerice prijestolja ukrašena sfingama tipična su za područje Sidona i Tira dok su amuleti od terakote u obliku nogu pronađeni isključivo u sjevernom feničkom hramu u Tell Tweini."⁶⁹

⁶³ Isto, 208.

⁶⁴ Isto, 208.

⁶⁵ Isto, 209.

⁶⁶ Isto, 209.

⁶⁷ Isto, 209.

⁶⁸ Isto, 210.

⁶⁹ Isto, 210.

Prilog br. 3. Figurice od terakote u obliku nogu

Iako se ovaj rad u svojoj biti fokusira isključivo na prostor prvobitne Fenicije u ranom željeznom dobu potrebno je, kako bi prikaz feničkih religijskih rituala bio cjelovit, u ovom dijelu rada istaknuti da je tradicionalna historiografija Feničanima pripisivala praksu žrtvovanja ljudi te je posebice naglašavala da je žrtvovanje djece bilo prisutno u feničkim kolonijama. Autor George Rawlinsonu u svom djelu objavljenom 1889. godine koje nosi naziv "Povijest Feničana" navodi da je užasnom obredu bila dana božanska narav te da je u svakom slučaju kada je Feniciji prijetila javna ili privatna nesreća bilo uobičajeno žrtvovati ljude, po mogućnosti što plemenitije kako bi se gnjev bogova smirio oduzimanjem života.⁷⁰ Autor Harden Donald također iznosi da su Feničani žrtvovali brojne stvari, uključujući hranu, pića, ptice i druge životinje te ljude.⁷¹ Navedeni zaključci doneseni su na temelju sekundarnih izvora te na temelju arheološkog otkrića dječjeg groblja u Kartagi. Novija historiografija pak s više pažnje pristupa sekundarnim izvorima te u svoje zaključke uključuje i najnovije arheološke nalaze. Autorica Josephine Quinn u svojoj knjizi "U potrazi za Feničanima" naglašava da žrtvovanja djece ili barem monumentalna komemoracija navedenog nije karakteristika Feničke dijaspore u cjelini niti je obilježje feničkog niti punskog identiteta.⁷² "Skupina srednjomediteranskih naselja s *tophethima* čini samo mali podskup šire levantske dijaspore na Zapadu."⁷³

⁷⁰ George RAWLINSON, *History of Phoenicia*, London, 1889., 346.

⁷¹ DONALD, *The Phoenicians*, 104.

⁷² Josephine QUINN, *In Search of the Phoenicians*, New Jersey, 2018., 95.

⁷³ Isto, 95.

3. PISANI IZVORI O RELIGIJI FENIČANA

Ni jedan pisani izvor, izuzev sažetih epigrafskih natpisa, nije pronađen na području Fenicije. Iako ih se smatra izumiteljima same abecede, čiju grčku inačicu danas koristimo na globalnoj razini, Feničani za sobom nisu ostavili opsežne pisane tragove, niti su tijekom arheoloških iskapanja u Feniciji pronađene knjižnice niti arhivi. "Jedan vjerojatan razlog zašto takvi arhivi nikada nisu otkriveni, bez obzira na opsežna iskopavanja u glavnim feničkim gradovima, može biti taj što su stanovnici s obale Levanta koristili svitke od egipatskog papirusa na kojima su pisali svoje zapise."⁷⁴ Egipatski papirusi vjerojatno su uništeni zbog vlage koja je prisutna na levantskoj obali.⁷⁵

Manjak pisanih izvora iz Fenicije predstavlja zapreku u historiografskim istraživanjima o njihovoj povijesti i običajima. Naime, manjak takve vrste primarnih pisanih izvora pomoću kojih bi današnja historiografija bila u mogućnosti iščitati podatke koje su Feničani sami o sebi pisali, primorava istraživače da njihovu povijest ponajviše rekonstruiraju na temelju izvora koje su o njima zapisali okolni narodi ili pak, kako najčešće biva prilikom istraživanja o Feničanima, na temelju zapisa klasičnih grčkih autora koji su nastali u kasnijem povijesnom razdoblju.

Epigrafski natpisi koji se tiču religije, a koji su pronađeni u Feniciji i napisani su feničkim pismom, spominju isključivo imena bogova. Naime, takvi natpisi ne navode dovoljno podataka o moći bogova niti o njihovoj ulozi unutar feničkog panteona. Primjeri takvih natpisa pronađeni su u blizini Sidona te su poznati pod nazivom Bodašartovi natpisi. Na jednom od Bodašartovih natpisa navedeno je da su trenutni kralj Sidona i njegovi prethodnici dali izgraditi nekoliko hramova koji su posvećeni Ešmunu, Astarti te nizu drugih bogova.⁷⁶ Navedeni natpis, kao i drugi njemu slični natpisi iz Sidona, donose tek kratke informacije o religiji Feničana. Jedino što se može zaključiti na temelju primjerice Bodašartovih natpisa je činjenica da su glavni dinastički bogovi Sidona bili Astarta i Ešmun.⁷⁷ U Biblosu su također pronađeni brojni natpisi slični sidonskima od kojih bih istaknula Jehimilkov natpis. Jehimilk se u desetom stoljeću prije Krista na navedenom natpisu moli, Baalu Shamemu (koji se samo tu spominje), Gospodarici Biblosa i sastavu svetih bogova Biblosa (KAI 4.3-5) te od njih traži

⁷⁴ SADER, *The History and Archaeology*, 27.

⁷⁵ Isto, 27.

⁷⁶ CLIFFORD, "Phoenician Religion", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 279., 1990., 55.-64., 61.

⁷⁷ Isto, 61.

dugi život, koji je očito domena božice.⁷⁸ Dakle može se zaključiti kako više od 6,000 postojećih natpisa ne čini ništa više osim što kratko spominje rituale ili bogove što onemogućava preciznu interpretaciju religije.⁷⁹

Nadalje je potrebno promotriti zapise Feničanima suvremenih naroda. "Glavni izvori informacija su tekstovi Novoasirskog Carstva, i u manjem stupnju tekstovi Novobabilonskog Carstva, Homerovi epovi te donekle i biblijski zapisi."⁸⁰ Egipatski tekstovi pak, napisani u II. tisućljeću prije Krista a koji se tiču obale levanta u željeznom dobu, jedva da doprinose ikakvim informacijama.⁸¹

Kada govorimo o korpusu novoasirskih tekstova koji se odnose na Feničane potrebno je naglasiti da takva vrsta zapisa uglavnom govori o političkoj povijesti dok se u manjoj mjeri osvrće na društvene i religijske običaje susjednog im naroda. Naime, autori asirskih svitaka ponajviše su zainteresirani za glorifikaciju njihova vlastitog pobjedničkog kralja, za nabranje danaka koje su osvojeni prostori trebali platiti za opisivanje kazni koje su izvršene nad pobunjenicima dok socijalne i ekonomske uvjete osvojenih prostora gotovo da i ne spominju.⁸² Primjerice na glinenim pločicama koje su pronađene u palači asirskog kralja Tiglatpilesera III. opisano je prikupljanje danka nakon pohoda na grad Tir: "Poslao sam eunuha, glavnog eunuha, u grad Tir; Primio sam od Tira 150 talenata od zlata, i 2 000 talenata od srebra kao njegov dar."⁸³ Nadalje u Sanheribovim analima, točnije na Taylorovoj prizmi, kralj Sanherib kada zapisuje uspjehe koje je postigao u trećoj godini svoje vladavine navodi: "Luli, kralj Sidona, jer ga je veliki teror moga veličanstva preplavio, pobjegao je na daleki otok na moru. Ja sam podčinio njegov teritorij."⁸⁴ "Kraljevi zemalja Sjeverne Obale, svi oni donijeli su divne darove i bogatstva mome veličanstvu te su poljubili moj jaram."⁸⁵

U antičkom gradu Ninivi koji obiluje povijesnim izvorima pronađeni su reljefi koji prikazuju feničke gradove te njihove brodove i građevine. Grad Tir jasno je identificiran na reljefima nekolicine asirskih kraljeva, naime njegova lokacija na otoku olakšava njegovu

⁷⁸ CLIFFORD, "Phoenician Religion", *Bulletin of the American Schools*, 61.

⁷⁹ Isto, 55.

⁸⁰ SADER, *The History and Archaeology*, 27.

⁸¹ Isto, 27.

⁸² Isto, 28.

⁸³ Hayim TADMOR, Shiego YAMADA, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pilaser III (744.-727. BC) and Shalmaneser V (726.-722. BC), Kings of Assyria*, Winona Lake, 2011., 123.

⁸⁴ H. F. TALBOT, "Assyrian Texts Translated", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 19., 1862., 135.-198., 143.

⁸⁵ Isto, 145.

identifikaciju.⁸⁶ Prikazi feničkog grada nisu identični na svakom reljefu. Ipak, autor Ruth Jacoby navodi da je postoje sličnosti u prikazima. "Grad je uvijek okružen vodom u kojoj se nalaze brodovi s ravnim dnom te sa skulpturama u obliku životinjskih glava na pramcu i krmi broda, nadalje sve ljudske figure prikazane su sa šiljastim kapticama i dugačkim haljama koje su bile karakteristične na zapadu."⁸⁷ Na prikazu Tira koji se nalazi na Sanheribovim reljefima koji su pronađeni unutar kraljevske palače u Ninivi istaknuto je mnoštvo vjerno prikazanih feničkih brodova te je vidljiva i fenička građevina. Reljefi pružaju dragocjenu spoznaju o izgledu odjeće Feničana, omogućavaju rekonstrukciju brodovlja te pružaju uvid u konstrukciju građevina i zidina feničkih gradova ali ne pridonose pisanim podacima o Feniciji i vjеровanjima feničkog naroda.

Dakle nema mnogo konkretnih pisanih izvora koji govore o religiji Feničana. Nedostatak primarnih pisanih izvora primorao je znanstvenike da popune praznine tražeći informacije u spisima kasnijih klasičnih autora koji nisu imali informaciju iz prve ruke i koji su pak vlastite praznine popunjavali mitovima i legendama.⁸⁸

Imajući na umu sve do sada navedeno potrebno je istaknuti da većinu informacija o religiji Feničana historiografija crpi iz dva povijesna izvora. "Dvije potencijalno relevantne mitologije ili religijski sustavi su ugaritski tekstovi i "Fenička povijest" Filona iz Biblosa, te oba izvora datiraju u razdoblja koja ne pripadaju tradicionalnom vremenu u kojem dolazi do cvjetanja feničke civilizacije (1200.-332. pr. Kr.)."⁸⁹

Filon iz Biblosa je, u prvom ili drugom stoljeću poslije Krista, sastavio izvještaj o feničkim tradicijama pod naslovom "Fenička povijest".⁹⁰ Navedeno djelo je, prema tvrdnjama Filona, doslovni prijevod tekstova koje je napisao navodni Sanchuniathon.⁹¹ Sanchuniathon je fenički pisac, za kojeg se pretpostavlja da je djelovao tijekom trinaestog stoljeća prije Krista.⁹² Fragmente iz Filonove "Feničke povijesti" zapisao je Euzebije od Cezareje u svom djelu "Priprema za evanđelje". Filonove tvrdnje o starosti i autentičnosti Sanchuniathovog djela

⁸⁶ Ruth JACOBY, "The Representation and Identification of Cities on Assyrian Reliefs", *Israel Exploration Journal*, 14., 1991., 112.-131., 118.

⁸⁷ Isto, 119.

⁸⁸ SADER, *The History and Archaeology*, 23.

⁸⁹ CLIFFORD, "Phoenician Religion", *Bulletin of the American Schools*, 55.

⁹⁰ Harold W. ATTRIDGE, Robert A. ODEN, JR, *Philo of Byblos The Phoenician History*, Washington, DC, 1981., 1.

⁹¹ Isto, 1.

⁹² "Sanchuniathon", *EB*, (<https://www.britannica.com/biography/Sanchuniathon> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)

dugo su među academicima izazivale nepovjerenje.⁹³ U historiografiji su izneseni brojni argumenti koji su osporavali autentičnost Filonovih tvrdnji. Ipak, nakon otkrića Ugaritskih tekstova iz Ras Šamre kritike upućene Filonovom djelu izgubile su svoju težinu.⁹⁴

⁹³ Ulf OLDENBURG, *The Conflict Between El and Baal in Canaanit Religion*, Leiden, 1969., 6.

⁹⁴ Isto, 7.

3.1. OTKRICE UGARITSKIH TEKSTOVA

Ugaritski tekstovi otkriveni su 1929. godine u Siriji na području rta koji se naziva Tell Ras Šamra. Na navedenom lokalitetu nalazio se kanaanski grad Ugarit koji je prema onodobnim mjerilima bio veliki i uspješan grad. Svoj vrhunac grad je doživio oko 1400. godine prije Krista. Ugarit propada 1200. godine prije Krista nakon što su ga razorili Narodi s mora. Nakon uništenja grad Ugarit više nikada nije obnovljen niti naseljen.

Iskapanja Ugarita započela su 1929. godine od strane francuske arheološke misije pod vodstvom Claudea F.A. Schaeffera. Već na samom početku iskopavanja ovog nalazišta otkriveni su dokumenti od iznimne važnosti od kojih se ponajviše ističu glinene pločice ispisane do tada nepoznatim pismom.⁹⁵ "Arheolozi su pronašli dokumente prvenstveno u palači i na područjima hramova Ras Šamre, iako su neki tekstovi pronađeni i u domovima važnih individualaca."⁹⁶

Dešifriranje pisma završeno je u izuzetno kratkom roku od strane tri osobe koje su na dešifriranju radile samostalno, Hans Bauer, Edouard Dhorme i Charles Vroilleaud, te je posljednji od njih transkribirao te prevodio tekstove od 1929. godine nadalje.⁹⁷

Ugaritski tekstovi sadrže jedini cjeloviti prikaz mitova iz kanaanske te feničke religije. Najvažnije i najmonumentalnije djelo iz Ugarita, *Baalov ciklus*, poznato je s pločica koje su pronađene u knjižnici koja je pripadala visokom svećeniku.⁹⁸ Ispisivanje ugaritskih pločica na kojima je opisan *Baalov ciklus* pripisuje se osobi pod imenom Ilimalku ili Ilimilku čije je ime zapisano na pločicama.⁹⁹ "Jasna dosljednost rukopisa ove pločice uspoređena s ostalim pločicama i fragmentima ukazuje na činjenicu da je Ilimalku napisao cijeli *Baalov ciklus*."¹⁰⁰

⁹⁵ Marguerite YON, *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Winona Lake, 2006, 7.

⁹⁶ William M. SCHNIEDEWIND, Joel H. HUNT, *A Primer on Ugaritic*, New York, 2007, 9.

⁹⁷ John GREY, *The legacy of Canaan*, Leiden, 1965., 3.

⁹⁸ SCHNIEDEWIND, HUNT, *A Primer*, 26.

⁹⁹ Mark S. SMITH and Wayne T. PITARD, *The Ugaritic Baal Cycle*, Leiden, 2009., 7.

¹⁰⁰ Isto, 7.

4. ARHEOLOŠKI OSTATCI

Fenički gradovi koji su svoj procvat doživjeli tijekom željeznog doba nikada nisu uistinu napušteni ni uništeni. Kontinuitet naseljenost očituje se i danas. Tijekom srednjeg vijeka, novog vijeka pa sve do današnjih vremena fenički gradovi su naseljeni i nadograđivani. Na prostorima gdje se nekada nalazio grad Tir danas se nalazi istoimeni Libanonski grad koji sadržava sve elemente današnjih urbanih središta te je četvrti najveći grad Libanonske Republike. Grad Biblos koji se danas naziva i Đžubail broji 40 000 stanovnika te se nalazi pod zaštitom UNESCO-a. Beirut je danas glavni grad Libanonske Republike. Nadalje, svi gradovi s područja nekadašnje Fenicije danas pripadaju skupini najstarijih kontinuirano naseljenih gradova svijeta.

Upravo kontinuirana naseljenost prostora Fenicije predstavlja svojevrsnu prepreku u arheološkim istraživanjima. Ipak, iskopavanja su učestala i sveobuhvatna te su arheološki ostatci i artefakti ponajviše pridonijeli razumijevanju i rekonstrukciji povijesti Feničana. Pronađeni Fenički artefakti i njihove građevine omogućavaju proučavanje razvoja feničkog društva koje bi bilo izuzetno manjkavo ukoliko bi se oslanjalo isključivo na povijesne izvore Feničanima okolnih naroda te na povijesne izvore napisane od strane klasičnih grčkih autora.

Važni artefakti koji doprinose razumijevanju religije Feničana su kipovi božanstava koji omogućavaju spoznaju o ikonografiji feničkog panteona te o religijskim ritualima a koji su već opisani u ovome radu.

Arheološki ostatci sakralnih građevina važan su izvor informacija za proučavanje religije. Konstrukcija same sakralne građevine omogućava uvid u status koje je imalo svećenstvo. Osim navedenog, konstrukcija i sama razina monumentalnosti određenog hrama ukazuje na ekonomske mogućnosti grada i svećenstva. U socijalnom i kulturnom smislu ukazuje na važnost koja je kako od strane prosječnog stanovništva tako i od političke elite pridavana "duhovnom" aspektu svakodnevnog i političkog života.

4.1. HRAMOVI

Iako je arheološko iskapanje na području Fenicije problematično iz razloga prethodno obrazloženih u ovom radu dosadašnja iskapanja su omogućila uvid u konstrukciju nekolicine feničkih hramova. Arheološki nalazi u kombinaciji s pisanim povijesnim izvorima te reljefima koji nastaju prilikom asirskih osvajanja donose vrijedne informacije o religijskim građevinama.

"Potpuni opis Salomonovog hrama u Jeruzalemu iz Biblije, koji je izgrađen od strane feničkih graditelja, pruža indikacije o tome kako je važan fenički hram izgledao"¹⁰¹ "Salomonov hram bio je trostruka građevina s hodnikom, s dvoranom Svetinje nad Svetinjama, vanjskim trijemom te s bočnim komorama na tri kata."¹⁰² S prednje strane nalazila su se dva stupa od mesinga Jahin i Boaz koji su ili stajali samostalno ili su formirali dio pročelja.¹⁰³ Detaljniji opis Salomonovog hrama nalazi se u Bibliji: "Ovo su temelji koje je Salomon postavio za gradnju Doma Božjega: šezdeset lakata u duljinu- po staroj mjeri lakata- a u širinu dvadeset lakata. Trijem, koji je bio pred Domom, imao je po širini ovoga potonjeg u dužinu dvadeset lakata, visok je bio sto i dvadeset lakata. Obložio ga je iznutra čistim zlatom. Veliku je dvoranu obložio čempresovinom, koju je prekrpio čistim zlatom i postavio palme i cvjetne vijence."¹⁰⁴ "Potom sazda dvoranu Svetinje nad svetinjama. Bila je, prema hramskoj širini, dvadeset lakata duga i dvadeset lakata široka, i obloži je sa šest stotina talenata suhog zlata."¹⁰⁵ "Pred Dvoranom napravi dva stupa dugačka trideset i pet lakata, a glavice im na vrhu pet lakata."¹⁰⁶

Gradnja opisanog Salomonovog hrama završena je 957. godine prije Krista. Salomon hram izgradili su uglavnom Feničani iz grada Tira te s obzirom na to da opisana građevina predstavlja tip hrama koji se naziva *in antis* hram, a čije su obilježje upravo dva stupa koja se nalaze na ulazu, pretpostavljeno je da je hram izgrađen prema feničkom prototipu kojeg naglašava i Herodot kada piše o Melkartovom hramu u Tiru.¹⁰⁷ Potrebno je istaknuti da iako je Salomonov hram izgrađen u 10. stoljeću prije Krista a sam Herodot živi i djeluje u 5. stoljeću prije Krista čini se da oba povijesna izvora, kako navode autori Harden Donald i

¹⁰¹ DONALD, *The Phoenicians*, 91.

¹⁰² Isto, 91.

¹⁰³ Isto, 91.

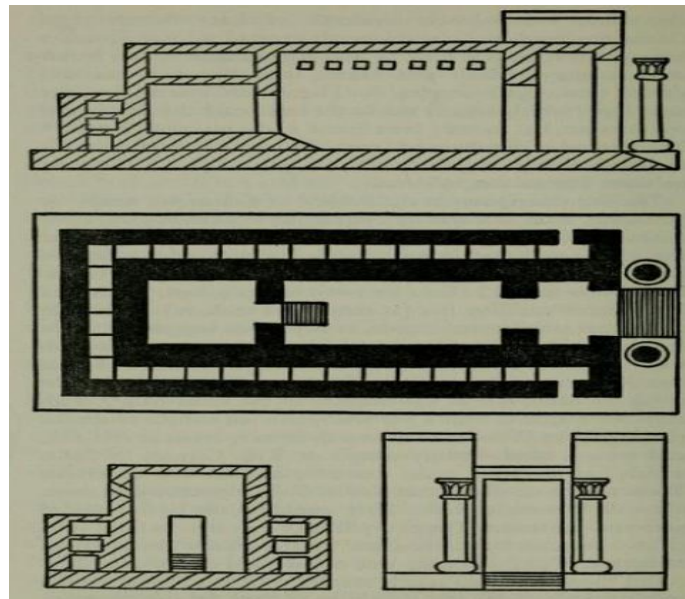
¹⁰⁴ 2Ljet 3:3-6

¹⁰⁵ 2Ljet 3:8

¹⁰⁶ 2Ljet 3:15

¹⁰⁷ SADER, *The History and Archaeology*, 189.

Helene Sader, opisuju *in antis* tip hrama: "Dva stupa s prednje strana bila su uobičajena, Herodot spominje da ih je imao hram u Tiru, jednog od zlata a jednog od smaragda."¹⁰⁸

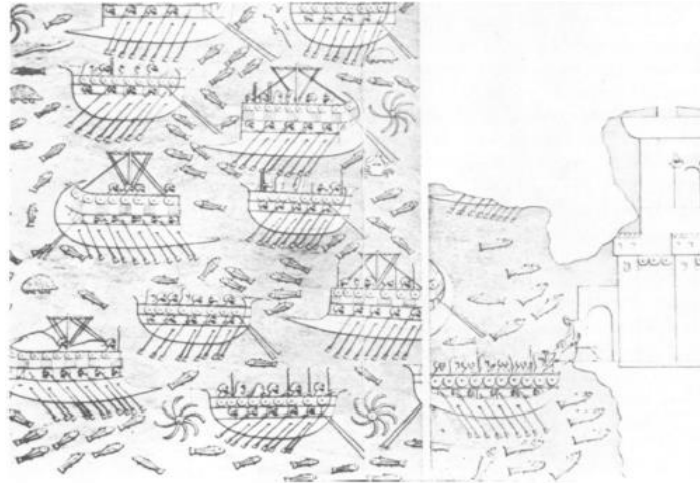
Prilog br. 4. Tlocrt Salomonovog hrama

Nadalje autorica knjige "Povijest i Arheologija Fenicije" navodi još jedan izvor koji upućuje na zaključak da je na području Fenicije bio rasprostranjen opisani hram, *in antis* tipa: "Također, reprezentacija građevine s dva stupa na ulazu s pogledom na luku nalazi se na reljefu iz Sanheribove palače u Ninivi koji prikazuje bijeg kralja Lulija te dodatno podupire zaključak da su fenički hramovi bili *in antis* tipa s obzirom na to da je građevina prikazana na asirskom reljefu interpretirana kao Melkartov hram te se scena bijega odvija u Tiru."¹⁰⁹ Kralj Lulij bježi iz Tira na Cipar 703. godine prije Krista kada Sanherib, nakon što je podčinio Babilon, napada Tir.¹¹⁰ Prikaz Tirskega hrama s reljefa iz Ninive nastao je u 8. stoljeću prije Krista te prikazuje isti tip hrama kakav je opisan u Bibliji te u Herodotovom djelu "Povijesti" o kojemu će biti više riječi u nastavku ovoga rada.

¹⁰⁸ DONALD, *The Phoenicians*, 91.

¹⁰⁹ SADER, *The History and Archaeology*, 189.

¹¹⁰ "Lulij", *EB*, (<https://www.britannica.com/biography/Lulij> , Zadnji pristup: 7. 5. 2022.)

Prilog br. 5. Prikaz Tira na Sanheribovom reljefu

Jedini hram koji je arheološkim iskapanjem pronađen u samom gradu Tiru pripada nažalost kasnijem Perzijskom periodu koje na području Fenicije započinje 538. godine prije Krista kada Fenicija postaje perzijska satrapija. Pronađena građevina je pravokutnog oblika orijentirana na zapad-istok. "Hram je izgrađen s uredno rezanim brušenim kamenim kockama položenima vodoravno koje predstavljaju primjer karakterističnog feničkog zidanja tesancima."¹¹¹ Na hramu je vidljiv egipatski krovni vijenac što ukazuje na utjecaj drugih kultura na feničko graditeljstvo. Jugoistočno od hramskog podija nalazi se peć u kojoj su po prvi put u feničkom hramu pronađene pougljene životinjske kosti.¹¹² Pronađen je veliki kameni oltar. Pronađeni su ostatci brušenog kamena koji su interpretirani kao ostatci četvrtaste kule koja je bila dio hrama te je pronađeno i nekoliko bunara koji su se nalazili u hramu.¹¹³ Ne može sa sigurnošću utvrditi je li ovaj hram bio posvećen bogu Melkartu, zaštitniku Tira. Na arheološkom lokalitetu koje se nalazi u blizini Tira, sjeverno od samog grada, također su pronađeni ostatci hrama iz Perzijskog razdoblja. Istraživanja na navedenoj lokaciji koja se naziva Kharayeb pod vodstvom Ide Oggiano daju naslutiti da je na lokalitetu postojao hram iz kasnog željeznog doba točnije iz Perzijskog razdoblja koji je bio prethodnik otkrivenom helenističkom hramu.¹¹⁴ "Postojanje takvog hrama sugeriraju razni nalazi, uglavnom fragmenti kipova od vapnenca."¹¹⁵

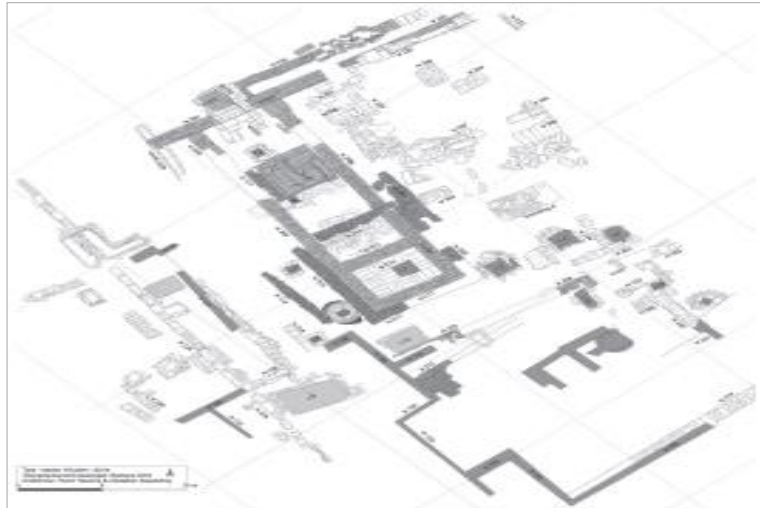
¹¹¹ SADER, *The History and Archaeology*, 200.

¹¹² Isto, 200.

¹¹³ Isto, 200.

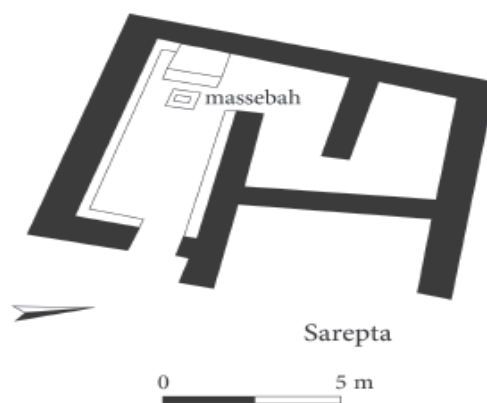
¹¹⁴ Isto, 199.

¹¹⁵ Isto, 199.

Prilog br. 6. Rekonstrukcija perzijskog hrama u Tiru

U gradu pod nazivom Sarepta, koji danas nosi naziv Sarafand te se nalazi južno od Sidona, pronađeno je feničko svetište.¹¹⁶ Svetište se sastoji od dva hrama koja su izgrađena u različitim vremenskim razdobljima.¹¹⁷ Stariji hram izgrađen u prvoj fazi sastoji se od skromne pravokutne građevine čija je veličina 15 m².¹¹⁸ Navedeni hram čija je izgradnja započela između osmog i sedmog stoljeća prije Krista bolje je očuvan. " Uz zidove su pronađeni ostatci klupa izgrađenih od poljskog kamenja i pokrivenih s cementom."¹¹⁹ Na sjevernom dijelu hrama nalazili su se ili oltar ili stol za žrtvovanja koji je loše očuvan a njegovo kamenje je ukradeno te je ostavljena samo ispuna koja se nalazila u sredini.¹²⁰

Prilog br. 7. Rekonstrukcija hrama iz Sarepte

¹¹⁶ SADER, *The History and Archaeology*, 198.

¹¹⁷ Isto, 198.

¹¹⁸ Isto, 198.

¹¹⁹ Isto, 198.

¹²⁰ Isto, 199.

U blizini Sidona na lokalitetu koji se naziva Bustan esh-Sheikh pronađen je hram za koji se sa sigurnošću može tvrditi da bio je posvećen bogu Ešmunu. Izgrađen je na prirodnoj litici gdje se vjerojatno nalazila pećina ili pukotina u stijeni koja je kao prirodni fenomen bila predmetnom štovanja na lokalitetu.¹²¹ "Na istom području pronađeno je nekoliko dupliciranih natpisa kralja Bodaštarta i njegov sina krunskog princa Jatonmilka koji jasno upućuju da je navedeni kralj dao izgraditi hram u ranom petom stoljeću prije Krista."¹²²

Prilog br. 8. Ostatci Ešmunovog hrama

U samom gradu Sidonu pronađen je impresivan hram koji je korišten od trinaestog do osmog stoljeća prije Krista. Hram se sastoji od jedanaest prostorija te su u njemu pronađeni brojni zavjetni darovi. "Pronađeno je i nekoliko ritualnih instalacija kao što su ognjišta, kameni stupovi, samostojeće kamenje, *tannuri*, klupe i niše."¹²³ Hram iz Sidona posebno je važan jer predstavlja kontinuitet ritualnih praksi između kasnog brončanog i željeznog doba, kao i način izgradnje.¹²⁴

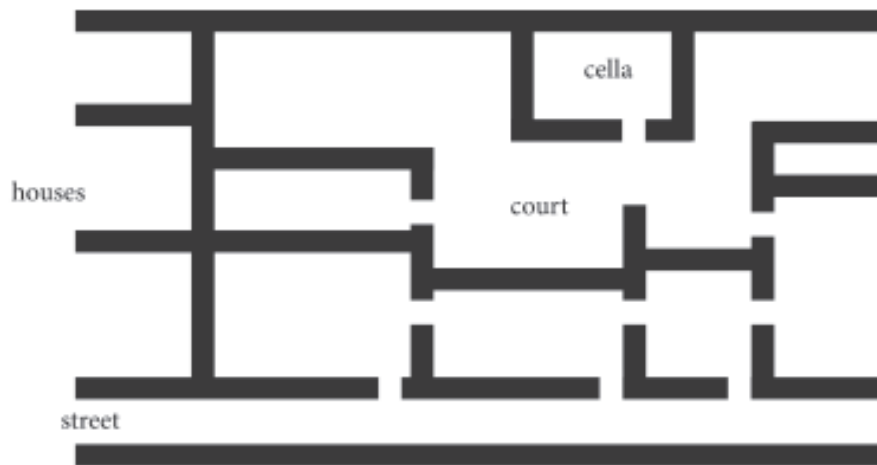
¹²¹ SADER, *The History and Archaeology*, 197.

¹²² Isto, 197.

¹²³ Isto, 198.

¹²⁴ Isto, 198.

Hram u Beirutu, tačnije građevina koja se naziva Građevina U16, sastoji se od nekoliko prostorija te se smatra da je građevina korištena u religijske svrhe.¹²⁵ Unutar hrama pronađeni su brojni ritualni predmeti kako što su figurice od terakote, zavjetne maske i posude.¹²⁶ Na nalazištu je pronađen i sveti kamen koji je predstavljao božanstvo.¹²⁷ Sveto kamenje se često pronalazi u feničkim hramovima. Sveto kamenje najčešće je napravljeno od kamenog bloka podrezanog u stožasti oblik.¹²⁸

Prilog br. 9. Hram iz Beiruta

¹²⁵ SADER, *The History and Archaeology*, 195.

¹²⁶ Isto, 195.

¹²⁷ Isto, 195.

¹²⁸ "Betyl", *Oxford Reference*, (<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095502916>, zadnji pristup: 10.4.2022.)

4.2. USPOREDBA OPISA HRAMOVA IZ PISANIH IZVORA S ARHEOLOŠKIM OSTATCIMA

Promatrajući pisane izvore klasičnih grčkih autora u kojima se spominju Feničani primjećuju se opisi feničkih hramova. Primjerice klasični grčki autor Herodot u svom djelu "Povijesti" navodi da je osobno posjetio područje Fenicije: "Budući da sam o tome htio saznati koliko je god bilo moguće, otplovio sam u Tir u Fenikiji jer sam znao da ondje postoji hram posvećen Heraklu. Vidio sam ga bogato ukrašena mnogim zavjetnim darovima, a među njima su bila dva stupa, jedan od čistoga zlata a drugi od smaragdno kamena koji je noću jako svijetlio; porazgovarao sam sa svećenicima božjim i pitao ih prije koliko je vremena njihov hram bio podignut."¹²⁹ Poistovjećivanje tirkog Melkarta i grčkog Herakla u navedenom citatu iz Herodotova djela ne predstavlja ništa neobično. Većina klasičnih grčkih autora je bogove iz drugih zemalja oslovljavala imenima vlastitih bogova.

Kako je već navedeno u ovom radu, smatra se da su Salomonov hram po zapovijedi tirkog kralja Hirama, koji vlada u desetom stoljeću prije Krista, izgradili Feničani. U Bibliji je navedeno kako je kralj Salomon uputio kralja Hirama da pošalje Feničane u Jeruzalem kako bi sudjelovali u izgradnji: "Tada Salomon prouči Hiram: Ti znaš dobro da moj otac David nije mogao sagraditi Doma imenu Jahve, svoga Boga, zbog ratova kojima su ga okruživali neprijatelji sa svih strana, sve dok ih Jahve nije položio pod stopala nogu njegovih. Sada mi je Jahve, Bog moj, dao mir posvuda naokolo, nemam neprijatelja ni zlih udesa. Namjeravam, dakle, sagraditi Dom imenu Jahve, Boga svoga, kako je Jahve rekao mom ocu Davidu: 'Tvoj sin koga ću mjesto tebe postaviti na prijestolje, on će sagraditi Dom mome Imenu.' Stoga sada zapovijedi da mi nasijeku cedrova Libanonu; moje sluge biti će sa slugama tvojim, i ja ću platiti nadnicu tvojim slugama prema svemu kako ti odrediš."¹³⁰ Na temelju navedenog zapisa iz Biblije smatra se da je opis Jahvinog hrama istovremeno i opis tipičnih feničkih hramova s obzirom na to da su ga Feničani izgradili.

Nadalje, židovski povjesničar Josip Flavije, koji djeluje u prvom stoljeću poslije Krista, u svom djelu "Židovske starine" spominje feničke hramove i građevinske pothvate koje je poduzeo Hiram iz Tira: "On podiže obalu na velikom području, i posvećuje zlatni stup koji se nalazi u Jupiterovom hramu. On je također posjekao materijale od drva s planine zvane Libanus, za krovove hramova: i kada je srušio drevne hramove, izgradio je hram Herakla i

¹²⁹ Herodot, II, 44.

¹³⁰ 1Kralj 5: 16-21

hram Astarte."¹³¹ "Također je spojio hram Jupitera, koji je nekada stajao samostalno, gradu, tako što je podigao obalu u sredini između njih: i ukrasio ga je donacijama od zlata."¹³²

Navedeni opisi iz više različitih izvora kako je spomenuto i u prethodnom potpoglavlju ovoga rada opisuju dakle tip hrama koji se naziva *in antis*. *Templum in antis* u klasičnom svijetu predstavlja najjednostavniji oblik hrama u kojem je "božja kuća" tlocrtno ista kao i obična kuća: pravokutna prostorija, s dugim bočnim zidovima proširenima tako da tvore zid trijema, i s dva stupa između završetka zidova koji podupiru krov trijema i rade ulaz.¹³³

Akademici su desetljećima pretpostavljali da je tipičan fenički hram bio upravo pravokutna trostrana građevina *in antis* tipa s dva stupa na ulazu.¹³⁴ Navedeni zaključak donesen je na temelju nabrojanih povijesnih izvora, dakle klasičnih grčkih djela, Biblije te Sanheribovog reljefa, koji su nastali u različitim okolnostima i vremenima. Ipak, tijekom dosadašnjih arheoloških istraživanja na području Fenicije nisu pronađeni hramovi *in antis* tipa. Autorica Helene Sader zaključuje: "Ovakav tip hramova *in antis* sa samostojećim stupovima na ulazu, za sada nisu osvjedočeni u Feniciji usprkos otkriću nekoliko religijskih građevina."¹³⁵ Danas je činjenično poznato da takva vrsta hramova predstavlja tipični sirijski hram iz željeznog doba, koji se razvio od brončano dobnih sirijskih hramova poput onoga u Ebli.¹³⁶

¹³¹ Josephus FLAVIUS, *The Jewish Antiquities*, V, 3.

¹³² Isto, V, 3.

¹³³ "Templum-in-antis", *Oxford Reference*,

(<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803103027599> zadnji pristup: 10.4.2022.)

¹³⁴ SADER, *The History and Archaeology*, 189.

¹³⁵ Isto, 189.

¹³⁶ Isto, 189.

ZAKLJUČAK

Posebna značajka religije Feničana je kontinuitet s religijom kanaanskog stanovništva koje obitava na području Fenicije u brončanom dobu. Iako samo podrijetlo Feničana i dalje predstavlja otvoreno pitanje unutar historiografije i arheologije neosporna je činjenica da su Feničani uistinu naslijedili kanaanska vjerovanja.

Proučavajući religiju moguće je spoznati kakva je bila fenička svakodnevica, što je zaokupljalo njihove misli i s kakvim su se problemima suočavali na svakodnevnoj razini. Karakteristike božanstava točnije atributi koji su pridavani bogovima iz feničkog panteona omogućavaju zaključak o tome od čega se sastojala svakodnevica stanovništva na prostoru Fenicije u željeznom dobu. Sama činjenica da je njihovo najvažnije i najpopularnije božanstvo bog Baal, koji je bio gospodar godišnjih doba te pobjednik nad kaosom koji nastaje zbog oluja ali i zbog suše, omogućava zaključak da su život i smrt u Feniciji ovisili o prirodnim silama.

Ritualni predmeti koji su pronađeni duž feničke obale govore u prilog činjenici da su između svih gradova-država postojale sličnosti u religijskim ritualima. Promatrajući religijske predmete, posebice zavjetne darove također se uočavaju i određene razlike koje uvelike pomažu pri rekonstrukciji diferencijacija koje se očituju između feničkih gradova-država. Prijestolja sa sfigama koja su pronađena isključivo na području Tira i Sidona dodatno naglašavaju činjenicu da su upravo navedeni gradovi bili najuspješniji i najbogatiji.

Manjak primarnih pisanih izvora otežava proučavanje razvoja feničke religije te rekonstrukciju objektivne slike o njihovim vjerovanjima koja ne bi bila podložna sumnji da su određeni, primjerice grčki, autori pisali o Feničanima s vlastitog subjektivnog stajališta koje je podložno neistinama. Istim je sumnjama bilo podvrgnuto i najopsežnije djelo o religiji Feničana napisano od strane Filona iz Biblosa iako su te sumnje, kako je istaknuto u ovom radu, odbačene nakon otkrića Ugaritskih tekstova 1929. godine. Stoga se može tvrditi da je djelo Filona iz Biblosa legitimni izvor koji, uz tekstove iz Ugarita, predstavlja najvažnije djelo o religiji Feničana. Sami Ugaritski tekstovi također govore u prilog činjenici da postoji kontinuitet između kanaanskog stanovništva brončanog doba i feničkog društva koje svoj uspon doživljava tijekom željeznog doba.

Obzirom na činjenicu da hramovi s područja Fenicije koji su do sada otkriveni nisu iz istog doba u kojem su nastali pisani izvori te ne pripadaju istom povijesnom razdoblju kojem

pripadaju hramovi opisani u pisanim povijesnim izvorima onemogućena je kvalitetna usporedba opisa hramova iz pisanih izvora s do sada pronađenim arheološkim ostatcima.

Povijest Feničkih samostalnih gradova-država s područja Fenicije prestaje u trenutku kada cijelo područje osvajaju Perzijanci 538. godine prije Krista. Trgovci, istraživači, pomorci i obrtnici ostavili su bitan trag na prostorima Bliskog istoka u željeznom dobu. Njihova religija odraz je njihovih strahova ali je i poticaj njihovim pomorskim istraživanjima i ostalim brojnim postignućima. Moglo bi se tvrditi da je upravo vjera u pobjedu boga Baala nad olujnim morem kojeg predstavlja bog Jamm omogućila Feničanima, uz ostale elemente koji su ih na pomorstvo potaknuli, sigurnost da će preživjeti svoje značajne pomorske ekspedicije.

BIBLIOGRAFIJA:

Povijesni izvori:

1. Biblija: Stari i Novi zavjet, Gl. ur. Jure KAŠTELAN, Bonaventura. DUDA, Zagreb, 2003.
2. CROSS, Frank M., *Canaanit Myth and Hebrew Epic*, London, 1997.
3. GIBSON, J.C.L., *Canaanit Myths and Legends*, London, 2004.
4. Herodot, "*Povijesti.*", Preveo Dubravko ŠKILJAN, Zagreb, 2007.
5. Josephus Flavius, "*The Jewish Antiquities*", Translated by Ralph MARCUS, London, 1998.
6. Philo of Byblos, "*The Phoenician History*", Introduction, Critical Text, Translation, Notes by Harold W. ATTRIDGE, Robert A. ODEN, JR., Washington D.C., 1981.
7. TADMOR Hayim, YAMADA Shiego, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pilaser III (744.-727. BC) and Shalmaneser V (726.-722. BC), Kings of Assyria*, Winona Lake, 2011
8. TALBOT H. F., "Assyrian Texts Translated", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 19., 1862., 135.-198.

Popis literature:

1. BOŠKOVIĆ Aleksandar, "Baal", ur. Aleksandar BOŠKOVIĆ, Milan VUKMANOVIĆ, Zoran JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava i mitskih ličnosti sveta*, Beograd, 2015.
2. CLIFFORD, Richard J., "Phoenician Religion", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 279., 1990., 55.-64.
3. DONALD, Harden, *The Phoenicians*, New York, 1962.
4. ELAY, Josette, *The History of Phoenicia*, Atlanta, 2018.
5. GLAZER Eva Katarina, "Anat", ur. Aleksandar BOŠKOVIĆ, Milan VUKMANOVIĆ, Zoran JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava i mitskih ličnosti sveta*, Beograd, 2015.
6. GLAZER Eva Katarina, "Dagon", ur. Aleksandar BOŠKOVIĆ, Milan VUKMANOVIĆ, Zoran JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava i mitskih ličnosti sveta*, Beograd, 2015.

7. GLAZER Eva Katarina, "El", ur. Aleksandar BOŠKOVIĆ, Milan VUKMANOVIĆ, Zoran JOVANOVIĆ, *Rečnik božanstava i mitskih ličnosti sveta*, Beograd, 2015.
8. GOLDSTEIN, Ivo, *Prapovijest i prve civilizacije*, Zagreb, 2007.
9. GREY, John, *The legacy of Canaan*, Leiden, 1965.
10. JACOBY Ruth, " The Representation and Identification of Cities on Assyrian Reliefs", *Israel Exploration Journal*, 14., 1991., 112.-131., 118.
11. MARKOE, Glenn E, *Phoenicians*, Los Angeles, 2000.
12. OLDENBURG, Ulf, *The Conflict Between El and Baal in Canaanit Religion*, Leiden, 1969.
13. QUINN, Josephine, *In Search of the Phoenicians*, New Jersey, 2018.
14. RAWLINSON, George, *History of Phoenicia*, London, 1889.
15. SADER, Helene, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019.
16. SCHNIEDEWIND, William M., HUNT, Joel H., *A Primer on Ugaritic*, New York, 2007.
17. SMITH, Mark S., PITARD, Wayne T., *The Ugaritic Baal Cycle*, Leiden, 2009.
18. YON, Marguerite, *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Winona Lake, 2006.

Tekstovi s interneta:

1. "Anath", *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/topic/Anath> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
2. "Asherah", *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/topic/Asherah-Semite-goddess> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
3. "Astarte", *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/topic/Astarte-ancient-deity> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
4. "Baal" *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/topic/Baal-ancient-deity> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
5. "Betly", *Oxford Reference* (<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095502916> , zadnji pristup: 10.4.2022.)

6. CARTWRIGHT, Mark, "Melqart", *World History Encyclopedia*, (<https://www.worldhistory.org/Melqart/> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
7. CARTWRIGHT, Mark, "Phoenician religion", *World History Encyclopedia*, (https://www.worldhistory.org/Phoenician_Religion/ , Zadnji pristup: 3.4.2022.)
8. DOWNEY, April Lynn, "Asherah", *World History Encyclopedia*, (<https://www.worldhistory.org/Asherah/> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
9. "El", *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/topic/El> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
10. "Melqart", *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/topic/Melqart> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
11. "Phoenicia", *Encyclopedia Britannica*,(dalje: EB) (<https://www.britannica.com/place/Phoenicia>) , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
12. "Resheph", *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/topic/Resheph> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
13. "Sanchtuniaton", *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/biography/Sanchuniathon> , Zadnji pristup: 3. 4. 2022.)
14. "Templum-in-antis", *Oxford Reference* (<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803103027599> zadnji pristup: 10.4.2022.)

POPIS PRILOGA:

1. Prilog br. 1., SADER, Helene, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019., 206.
2. Prilog br. 2., SADER, Helene, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019., 209.
3. Prilog br. 3., SADER, Helene, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019., 211.
4. Prilog br. 4., DONALD, Harden, *The Phoenicians*, New York, 1962., 92.
5. Prilog br. 5., JACOBY Ruth, " The Representation and Identification of Cities on Assyrian Reliefs", *Israel Exploration Journal*, 14., 1991., 112.-131., 121.
6. Prilog br. 6., SADER, Helene, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019., 200.
7. Prilog br. 7., SADER, Helene, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019., 199.
8. Prilog br. 8., SADER, Helene, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019., 197.
9. Prilog br. 9., SADER, Helene, *The History and Archaeology of Phoenicia*, Atlanta, 2019., 196.